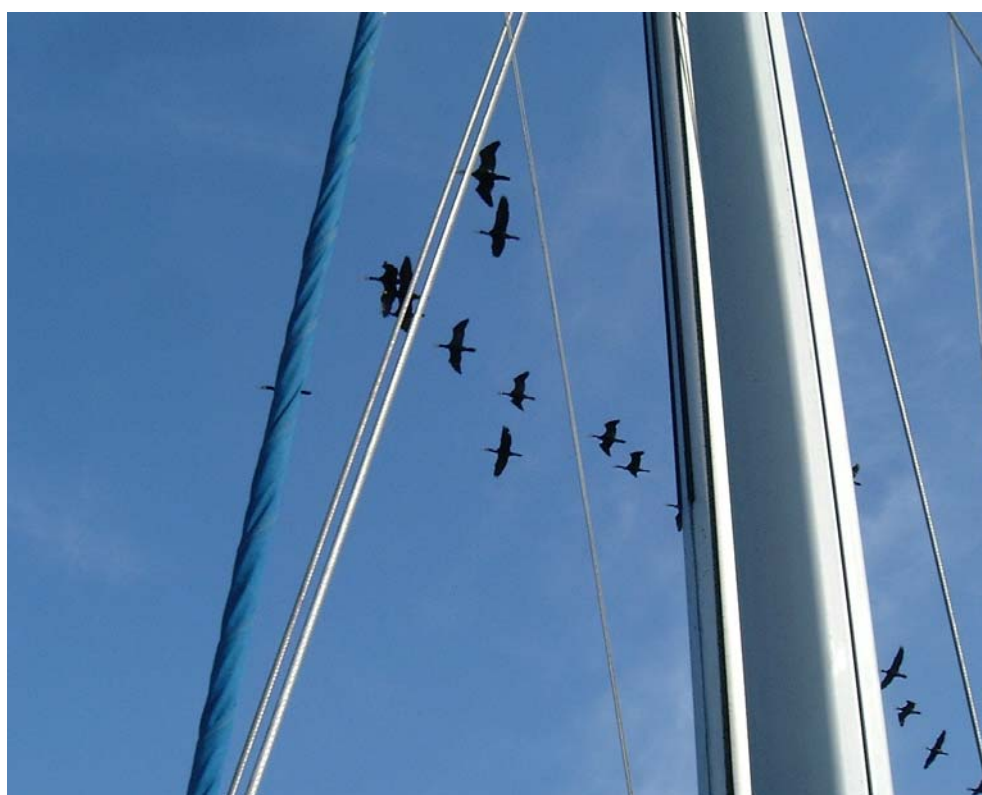

Handreiking **“Aanbevelingen verbeteringen** **uitvoering Natura 2000”**

Lelystad, oktober 2007

Voorwoord

Door het Nederlands Platform voor Waterrecreatie is aan Waterrecreatie Advies BV gevraagd om een handreiking op te stellen voor pragmatische oplossingen die een bijdrage kunnen leveren aan de verbetering van de uitvoeringspraktijk van Natura 2000. Alleen op grond van 'goed' onderzoek kunnen 'goede' besluiten worden genomen. In deze handreiking worden voorstellen gedaan die hiertoe kunnen bijdragen zonder afbreuk te doen aan de doelstellingen van Natura 2000.

Het Nederlands Platform voor Waterrecreatie is een samenwerkingsverband van 17 organisaties actief op het gebied van waterrecreatie, te weten: De Koninklijke Toeristenbond ANWB, Vereniging voor Beroeps Chartervaart (BBZ), Federatie Oud Nederlandse Vaartuigen (FONV), Nederlandse Vereniging van de ondernemingen in de Bedrijfstak Waterrecreatie (HISWA Vereniging), Koninklijke Nederlandse Redding Maatschappij (KNRM), Reddingsbrigades Nederland (KNBRD), Koninklijke Nederlandse Motorboot Club (KNMC), Koninklijke Nederlandse Schaatsenrijders Bond (KNSB), Nederlandse Kano Bond (NKB), Nederlandse Onderwatersport Bond (NOB), Nederlandse Vereniging van Toerzeilers (NVVT), Nederlandse Wakeboard en Waterskibond (NWWB), Vereniging Scouting Nederland (SN), Sportvisserij Nederland, Toeristische Kano Bond Nederland (TKBN), Wadvaarders en Watersportverbond (Koninklijk Nederlands Watersport Verbond). Deze organisaties vertegenwoordigen één miljoen waterrecreanten en kunnen en willen een rol spelen bij het vergroten van het draagvlak voor evenwichtige maatregelen die in het kader van de beheerplannen ontwikkeld worden.

Opdrachtgever:

p/a Asterstraat 13, 5342 BL Oss
Tel. 06 51110091
E-mail: msp.oss@wxs.nl
Website: www.npvw.nl

Opgesteld door:

Postbus 123, 8200 AC Lelystad
Tel. 0320 21 88 47, fax 0320 28 13 08
E-mail: info@waterrecreatieadvies.nl
Website: www.waterrecreatieadvies.nl

Inhoudsopgave	Pagina
<i>Samenvatting</i>	1
1. Inleiding	4
1.1 Natuurbeleid	4
1.2 Van Habitattoetsing naar Natuurbeschermingswetgeving 1998	5
Stroomdiagram: beoordeling project of handeling?	6
1.3 Zorgvuldige omgang met de natuur	7
2. Van gesignaleerde knelpunten naar pragmatische oplossingen	7
2.1 Bewijslast	7
2.2 Effectbeoordelingen	7
2.3 Leemten in kennis	7
2.4 Beoordeling significante effecten	8
2.5 Voorstel tot pragmatische oplossingen	8
A. Voorstel standaardmethode van effectbeoordeling	9
B. Voorstel begrenzing cumulatie	9
3. Beheerplannen	10
3.1 Bestaand recreatief gebruik	10
3.2 Verschuiving/afschuiving van beslissingen	10
C. Voorstel inventarisatie van bestaand recreatief gebruik	10
D. Voorstel verbetering beoordelingsmethodiek	11
E. Voorstel paragraaf in beheerplannen over leemten in kennis en voortschrijdend inzicht	11
 Bijlage 1	 12
Voorbeeld relatie waterdiepte en vaarintensiteit	
Bijlage 2	13
Voorbeeld verspreiding vogels in het IJsselmeergebied	
 Bronnen	 14

Samenvatting

Rust, ruimte, schoon water en natuur zijn belangrijke motieven voor de één miljoen recreanten die door het Nederlands Platform voor Waterrecreatie worden vertegenwoordigd. Zij genieten op of langs het water. Natuurgebieden zijn bij uitstek geschikt om rust en ruimte te ervaren. Daarom vinden watersporters het belangrijk dat in de natuur wordt geïnvesteerd, niet alleen voor de natuur zelf maar ook voor het welzijn van de mens. Recreatie en natuur zouden elkaar daarom zo veel mogelijk moeten versterken.

Het Nederlands Platform voor Waterrecreatie wil graag in samenwerking met de overheid en natuurbeschermingsorganisaties zoeken naar oplossingen voor knelpunten die in de uitvoeringspraktijk van de Natuurbeschermingswet 1998 in relatie tot Natura 2000 gebieden worden gesignaleerd. Het natuurbeschermingsrecht kan immers niet bedoeld zijn om maatschappelijke belangen tegen te gaan.

De knelpunten hebben betrekking op:

- onduidelijkheid van wettelijke begrippen
- het ontbreken van een standaard voor effectbeoordelingen
- het omgaan met leemten in kennis
- toetsing van bestaand recreatief gebruik in het kader van de nog op te stellen beheerplannen.

Onduidelijkheid uitleg van wettelijke begrippen

Er is nog steeds veel onduidelijkheid over de uitleg van wettelijke begrippen die niet nader zijn toegelicht door de wetgever. Dit heeft tot veel jurisprudentie en eigen interpretaties van deskundigen geleid. Op grond van jurisprudentie is bepaald dat het bevoegd gezag pas toestemming mag geven voor een plan of project als *zekerheid* is verkregen dat de voorgenomen activiteit geen schadelijke gevolgen voor de natuurlijke kenmerken van het betrokken gebied zal hebben (Kokkelvisserijarrest, 2004). Deze zekerheid mag pas worden aangenomen als er *wetenschappelijk gezien redelijkerwijs geen twijfel bestaat over schadelijke gevolgen*. Deze zware bewijslast die op initiatiefnemers rust, zorgt echter voor een aantal problemen. Onderstaande voorstellen kunnen een bijdrage leveren om deze bewijslast beter hanteerbaar te maken.

Oplossingsrichtingen

A. Voorstel standaardmethode van effectbeoordeling

- Leidraad / circulaire van het Ministerie van LNV met protocollen voor de diverse (voor)toetsen. Deze regels geven aan waaraan de informatie in een effectbeoordeling moet voldoen. Dit is dringend gewenst aangezien alleen op grond van een 'goede' beoordeling een 'goed' besluit kan worden genomen.
- Het Nederlands Normalisatie Instituut (NNI) formuleert de protocollen voor de diverse (voor)toetsen. Om helderheid te kunnen geven over de informatie die nodig is voor 'goede' besluitvorming kan het NNI protocollen opstellen voor de voortoets, de verslechterings- en verstoringstoets en de passende beoordeling in het kader van de Natuurbeschermingswet 1998.

Op dit moment is bij overheden veel kritiek op uitgevoerde passende beoordelingen. Deze kritiek varieert van:

- onvoldoende duidelijke omschrijving van de activiteit
- onvoldoende onderbouwing van de stellingen en significantiegrens
- onduidelijkheid over kennisbronnen
- kritiek op conclusies vanwege het niet goed afwegen van effecten.

Een vastgelegd protocol levert:

- een heldere basis voor de beoordeling
- duidelijkheid of er mitigerende of compenserende maatregelen nodig zijn.
- de initiatiefnemer van activiteiten 'zekerheid' dat hij aan de wettelijke voorschriften voldoet als de uitvoering van onderzoek conform een voorgeschreven protocol plaatsvindt.

Randvoorwaarde bij het vaststellen van de protocollen is dat:

- aan het resultaat van onderzoek een termijn dient te worden gekoppeld waarbinnen de geldigheid van de verzamelde gegevens wordt gegarandeerd
- geen rekening hoeft te worden gehouden met nieuwe kennis die mogelijk ondertussen beschikbaar is gekomen.

B. Voorstel begrenzing cumulatie

- toetsing cumulatie van plannen; begrenzen in tijd en omvang op basis van bestaande goedgekeurde plannen.

C. Voorstel inventarisatie bestaand recreatief gebruik

- Inventarisatie bestaand recreatief gebruik bij opstellen beheerplannen Natura 2000.

D. Voorstel verbetering beoordelingsmethodiek

- RIZA toetsingsmodel waterrecreatie optimaliseren m.b.v. aanvullende rijksfinanciering.

E. Voorstel tot omgang met leemten in kennis en voortschrijdend inzicht

- Paragraaf in beheerplannen over omgang met leemten in kennis en voortschrijdend inzicht.

Voordeel van deze werkwijze:

- Vermindering van inspraakprocedures omdat vooraf vaststaat aan welke normen effectonderzoek moet voldoen.
- Het ontstaan van draagvlak voor eventuele beperkingen als de resultaten van onderzoek begrijpelijk en aan belanghebbenden uit te leggen zijn.

Toelichting

Onvoldoende wetenschappelijke kennis

Op dit moment is *onvoldoende wetenschappelijke kennis* beschikbaar om de invloed van verstoring op de populatieomvang van vogelsoorten te kwantificeren. Men weet niet:

- wat vogels die opvliegen doen
- waar en wanneer voedselconcurrentie optreedt door verstoring
- in hoeverre gewenning optreedt
- wat de vogels onder onverstoorde omstandigheden zouden doen.

Hierdoor kan in feite niet voldaan worden aan de eis uit het Kokkelvisserijarrest. In effectstudies wordt daarom *aangenomen* dat vogels in verschillende mate hinder kunnen hebben van verstoring door de recreatievaart op grond van verstoringafstanden die door Vogelbescherming Nederland zijn gepresenteerd voor unieke situaties. Deze verstoringafstanden krijgen daardoor steeds meer een absolute status, terwijl zij daar volgens de auteurs niet voor bedoeld zijn.

Toepassing van aannames / expert judgement

Zolang de wetenschappelijke kennis ontbreekt moet het voor iedereen duidelijk zijn hoe met 'aannames' en 'expert judgement' moet of mag worden omgegaan. Door in een leidraad of circulaire expliciet aan te geven op welke wijze, ondanks de bestaande leemten in kennis, 'zekerheid' kan worden verkregen, ontstaat duidelijkheid en wordt de bewijslast beter hanteerbaar gemaakt. De huidige *Algemene handreiking* en de *Checklist gewijzigde Natuurbeschermingswetgeving 1998* voorzien hier *niet* in.

Toetsing van cumulatie

In een leidraad of circulaire wordt voorgesteld dat cumulatie van andere plannen bij vergunningverlening nadrukkelijk *wordt begrensd* tot die plannen waarover een definitief besluit is genomen. Hoewel in principe nu al alleen rekening hoeft te worden gehouden met goedgekeurde plannen die in het gebied uitgevoerd zullen worden, is het echter niet ongebruikelijk dat deze eis bij vergunningverlening wordt opgerekt door te vragen om ook plannen mee te laten wegen waarvan de uitvoering nog allerminst zeker is. Van deze plannen zijn niet altijd gegevens beschikbaar, waardoor het meewegen moeilijk uitvoerbaar is. Voorts is een duidelijke (geografische) begrenzing gewenst van cumulatieve effecten. Op deze wijze wordt het voor alle belanghebbenden duidelijk met welke plannen wel of geen rekening moet worden gehouden.

Invloed bestaand recreatief gebruik

Om een goed oordeel te kunnen geven over de invloed van bestaand recreatief gebruik op de instandhoudingsdoelstellingen wordt voorgesteld om in het kader van de beheerplannen per Natura 2000 gebied eerst een *inventarisatie* te maken van alle vormen van bestaand recreatief gebruik. Bij die beoordeling moet het recreatieve gebruik worden gedifferentieerd naar:

- plaats
- tijd
- intensiteit

Dit om te voorkomen dat bij het formuleren van maatregelen alle vormen van waterrecreatie over één kam worden geschoren. Vervolgens zal per Natura 2000 gebied en per gebruiksvorm inzicht verkregen moeten worden in de ecologische effecten van die activiteit aan de hand van een passende beoordeling. Een uitgebreide inventarisatie en goed onderbouwde beoordeling is nodig om te voorkomen dat onnodige beperkingen en/of vergunningplicht wordt opgelegd aan het gebruik van de natuurgebieden.

Vogels en (water)recreatie

Bij de inventarisatie is het van belang dat onderscheid wordt gemaakt in:

- de gevoeligheid door verstoring per vogelsoort afhankelijk van de aard van het gebied (biotooptype)
- de wijze waarop het gebied wordt gebruikt door vogels (rustgebied, broedgebied of foerageergebied).

In het IJsselmeergebied is door het RIZA een model ontwikkeld als hulpmiddel voor het bepalen van mogelijke verstoring door de recreatievaart. Het biedt de mogelijkheid om de verspreiding van boten en de bootdichtheid te simuleren en in kaartbeelden te presenteren. Aan de overheid wordt gevraagd de mogelijkheid te bieden om dit model aan te vullen met telgegevens van watervogels die door het RIZA worden verzameld tijdens maandelijkse vliegtuigtellingen. Hierdoor kan de werkelijke vogeldichtheid overdag in alle telgebieden nauwkeurig worden bepaald. Op dit moment kunnen deze gegevens echter nog niet met gegevens over de recreatievaart worden gecombineerd. Daardoor is het nog niet mogelijk om op vergelijkbare wijze kaartbeelden te maken van de vogeldichtheid op momenten dat ook de recreatiervoer gebruik maakt van het water. Door beide kaartbeelden over elkaar heen te leggen kunnen werkelijke knelpunten zichtbaar worden gemaakt en wordt overschatting van de werkelijkheid voorkomen die bij een rekenkundige benadering wel kan optreden. Vervolgens kan lokaal naar oplossingen worden gezocht.

Aangezien op dit moment een aantoonbare relatie tussen het voorkomen van vogels en verstoring door de recreatievaart ontbreekt is veel wetenschappelijk onderzoek nodig om deze leemte in kennis op te vullen. Voorgesteld wordt dat de overheid hiervoor voldoende budget beschikbaar stelt.

Paragraaf in beheerplannen over leemten in kennis en voortschrijdend inzicht

Resultaten van onderzoek kunnen natuurlijk tijdens de zesjarige looptijd van het beheerplan tot gewijzigde inzichten leiden. Dit kan gevolgen hebben voor de waterrecreatie. Daarom wordt voorgesteld dat verantwoordelijke overheden in de beheerplannen duidelijkheid verschaffen over het omgaan met leemten in kennis en eventueel voortschrijdend inzicht.

Handreiking “Aanbevelingen verbeteringen uitvoering Natura 2000”.

1. Inleiding

Rust, ruimte, schoon water en natuur zijn belangrijke motieven voor watersporters om het water op te gaan¹. Door een scala van maatregelen is de waterkwaliteit in de afgelopen jaren met sprongen vooruit gegaan. De uitbreiding van natuurgebieden hebben bijgedragen aan de verbetering van het buitengebied. In Nederland zijn één miljoen recreanten op en langs het water, die dit toejuichen. Het is immers goed toeven in een mooie omgeving met een robuuste natuur. Deze ontwikkeling en de toename van vrije tijd dragen bij aan de verdere groei van recreatie en toerisme op en rond het water. Recreatietoervaart, duiken, waterscouting, waterskiën, surfen, schaatsen, kanoën, roeien en recreatie langs de oevers zoals zwemmen, vissen, wandelen en fietsen bieden aangename mogelijkheden voor dagrecreatie en korte of lange vakanties. Om optimaal van de waterrecreatie te kunnen genieten is niet alleen een mooie omgeving maar ook voldoende havencapaciteit, aanlegplaatsen in het landelijk gebied, verkoop- en scheepsreparatiemogelijkheden en reddingondersteuning van belang.

Natuurgebieden zijn bij uitstek geschikt om rust en ruimte te ervaren. Waterrecreatie vindt vooral plaats in beschermde natuurgebieden, zoals het IJsselmeergebied, de Zeeuwse Delta, Waddenzee en op vele plassen, rivieren en kleine wateren. Het is daarom niet verwonderlijk dat watersporters het belangrijk vinden dat in de natuur geïnvesteerd wordt, niet alleen voor de natuur zelf, maar ook voor het welzijn van de mens. Zorg voor de natuur is mede een verantwoordelijkheid die de watersport aangaat. Daarom moeten recreatie en natuur elkaar zoveel mogelijk versterken. Het Platform wil dat graag in samenwerking met de overheid en natuurbeschermingsorganisaties bereiken. Deze uitgangspunten zijn een bindende factor bij het zoeken naar oplossingen voor knelpunten die door de waterrecreatie worden gesignaleerd.

1.1 Natuurbeleid

Voor het Nederlandse natuurbeleid zijn naast de Ecologische Hoofdstructuur (EHS) ook internationale afspraken vastgelegd in de Habitatrictlijn, Vogelrichtlijn, Ramsar Conventie, het Verdrag van Bern, het Verdrag van Bonn en het Biodiversiteitsverdrag², van invloed op de wijze van bescherming van de natuur. In 2004 zijn 79 Vogelrichtlijngebieden aangewezen en in 2005 141 gebieden aangemeld als Habitatrictlijngebied. Deze zullen worden samengevoegd tot Natura 2000 gebieden³. Naast deze gebieden hebben ook Beschermde Natuurmonumenten een wettelijke bescherming.

Ecologische Hoofdstructuur (EHS):

Het EHS-beleid is in 1990 geïntroduceerd in het Natuurbeleidsplan en via het Structuurschema Groene Ruimte verankerd in de Nota Ruimte. Uitgangspunt is duurzame instandhouding, herstel en ontwikkeling van een zo groot mogelijke verscheidenheid van in het wild levende dieren en plantensoorten als wel elementen van ecosystemen. Na realisatie zal de EHS 750.000 ha land beslaan.

Natura 2000:

De Habitatrictlijn en Vogelrichtlijn beogen de biodiversiteit op het grondgebied van de Europese Unie te beschermen. Deze bescherming is gericht op het instandhouden van natuurlijke leefgebieden en wilde flora en fauna. De gebiedsbescherming is gericht op instandhouding van de natuurlijke habitats en de habitats van soorten binnen het netwerk Natura 2000. Daartoe zijn Speciale Beschermingszones aangewezen of aangemeld (Vogelrichtlijngebieden, respectievelijk Habitatrictlijngebieden)⁴. Deze worden ook wel Speciale Beschermingszones genoemd. Onlangs is een procedure gestart om aangewezen en aangemelde Vogel- en Habitatrictlijngebieden samen te voegen tot Natura 2000 gebieden. Deze gebieden hebben een totale omvang van circa een miljoen hectare, waarvan tweederde open water⁵. Veel Natura 2000 gebieden liggen binnen de Ecologische Hoofdstructuur.

Beschermde Natuurmonumenten:

Beschermde Natuurmonumenten (voorheen Staatsnatuurmonumenten en Beschermde Natuurmonumenten) hebben als doel om gebieden met een natuurwetenschappelijke of landschappelijke betekenis te vrijwaren tegen ingrepen. Het gaat om gebieden met zeldzame plant- of diersoorten of om gebieden die door hun ontstaansgeschiedenis, bodemopbouw of landschappelijke schoonheid waardevol zijn. 80% van deze gebieden is ook aangewezen als Vogelrichtlijngebied of aangemeld als Habitatrictlijngebied.

Door aanwijzing als Natura 2000 gebied vervalt de status van Beschermd Natuurmonument en worden de te beschermen waarden in de instandhoudingsdoelstellingen van het betreffende Natura 2000 gebied opgenomen. Daarmee wordt het Europese beschermingsregime via de Natuurbeschermingswet 1998 ook op de doelstellingen van de voormalige Beschermd Natuurmonumenten van toepassing.

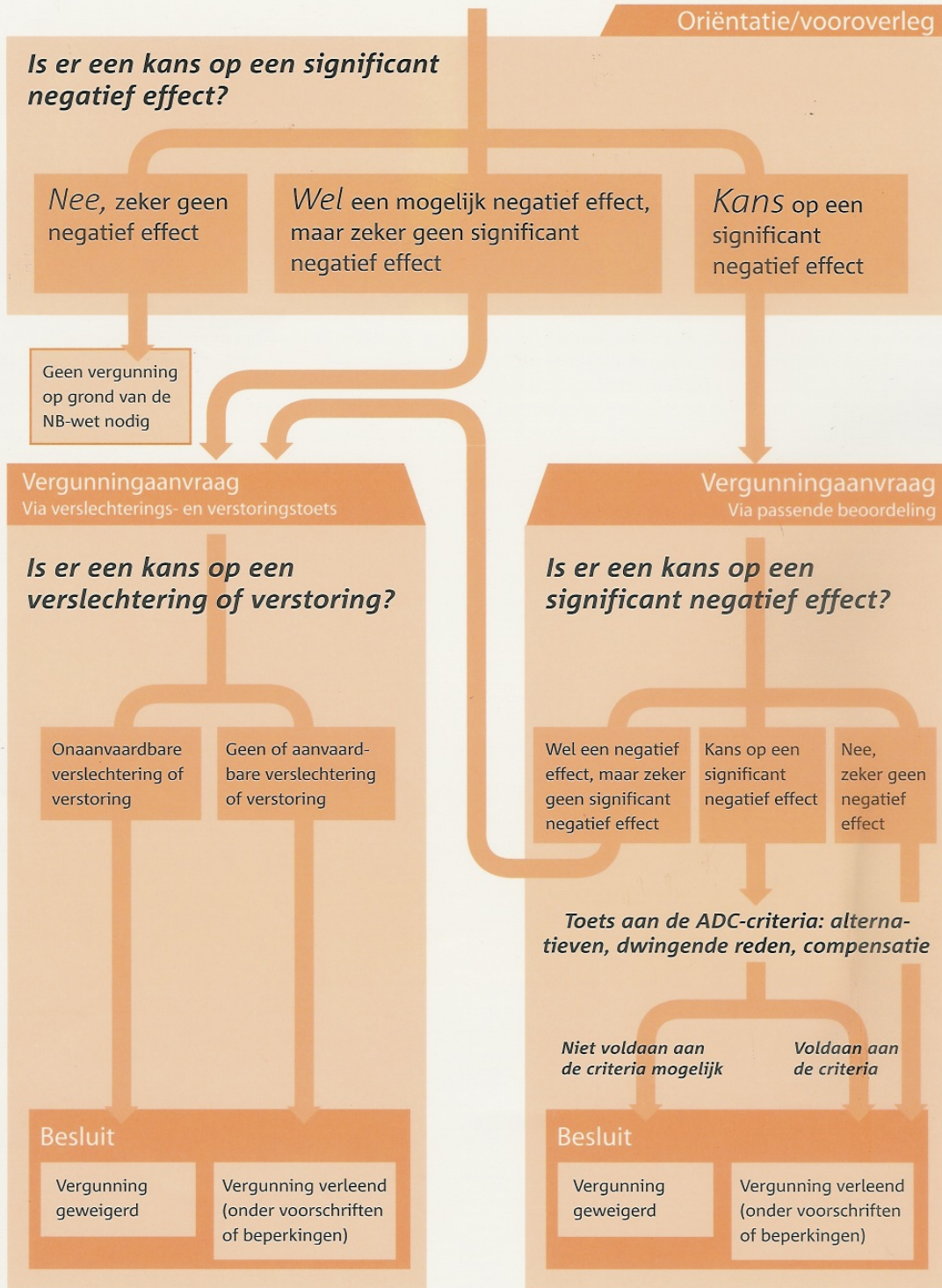
1.2 Van Habitattoetsing naar Natuurbeschermingswet 1998

In Speciale Beschermingszones op grond van de Vogel- en Habitatrictlijn wordt de natuur beschermd conform artikel 6 van de Habitatrictlijn. Dit betekent dat bij uitbreiding of verandering van activiteiten of bij nieuwe activiteiten zekerheid moet worden verkregen of het plan significante gevolgen zou kunnen hebben voor de instandhoudingsdoelstellingen van de aangewezen gebieden. Deze 'Habitattoetsing' is sinds oktober 2005 in artikel 19d van de Natuurbeschermingswet 1998 opgenomen⁶.

Deze bescherming is toegespitst op Natura 2000 gebieden. Indien echter activiteiten buiten een Natura 2000 gebied plaatsvinden, kan het beschermingsregime toch ook voor die activiteiten gelden. De geografische reikwijdte van deze externe werking wordt bepaald door de schadelijkheid van de voorgenomen activiteit per kwalificerend habitatype of soort. Daarnaast moeten cumulatieve effecten worden meegewogen. Hiermee wordt bedoeld dat nagegaan moet worden of andere projecten of handelingen in combinatie met de voorgenomen activiteit schadelijke gevolgen kunnen hebben voor de instandhoudingsdoelstellingen van een gebied. Doel is om een completer beeld te krijgen of natuurwaarden gevaar lopen. Bij de cumulatieve beoordeling hoeft in principe alleen rekening te worden gehouden met goedgekeurde plannen die in het gebied uitgevoerd zullen worden.

In de Natuurbeschermingswet is een uitgebreid instrumentarium opgenomen in de vorm van beheerplannen, een vergunningstelsel, goedkeuring van plannen om beheer, behoud, herstel en bescherming mogelijk te maken in Natura 2000 gebieden. Als gevolg hiervan zijn nieuwe projecten, plannen en activiteiten zonder vergunning verboden die de kwaliteit van habitats in de beschermde gebieden kunnen verslechteren of verstoren. Op grond van onderzoek (voortoets) dat door de initiatiefnemer van een voorgenomen activiteit moet worden aangeleverd, wordt door het bevoegd gezag bepaald of negatieve effecten kunnen worden verwacht en, of die effecten mogelijk significant kunnen zijn. Indien er een kans is dat significant negatieve effecten kunnen optreden is een passende beoordeling noodzakelijk. In andere gevallen waarin wel mogelijk een negatief effect, maar zeker geen significant effect kan optreden, kan een vergunning worden aangevraagd via een verslechterings- en verstoringstoets. In dat geval moet uit nader onderzoek blijken in hoeverre de voorgenomen activiteit tot verslechtering of verstoring van de instandhoudingsdoelstellingen van het betreffende Natura 2000 gebied zal leiden. Indien de negatieve gevolgen aanvaardbaar zijn kan een vergunning worden verleend. Indien geconcludeerd wordt dat de negatieve gevolgen onaanvaardbaar zijn, wordt een vergunning geweigerd. Als vaststaat dat significante effecten zullen optreden gelden aanvullende voorwaarden om voor een vergunning in aanmerking te komen. Dit geldt bijvoorbeeld als uit de passende beoordeling blijkt dat er geen redelijke alternatieven zijn en economische of sociale belangen een dwingende reden van groot openbaar belang vormen om toch vergunning te verlenen⁷. In een dergelijk geval moet ook aan de compensatieverplichting worden voldaan. Zie onderstaand schema⁸:

Project of handeling

1.3 Zorgvuldige omgang met de natuur

In de uitvoeringspraktijk is veel onduidelijkheid over uitleg van begrippen die in de Vogel- en Habitatrichtlijn worden gehanteerd. Dit heeft tot veel jurisprudentie geleid omdat de wetgever deze onduidelijkheid heeft laten bestaan. In het zogenaamde Kokkelvisserijarrest⁹ heeft het Hof van Justitie vragen beantwoord van de Afdeling bestuursrechtspraak van de Raad van State over de wijze waarop artikel 6 van de Habitatrichtlijn uitgelegd moet worden. Het Hof heeft daarbij gekozen voor een vrij strenge uitleg van de richtlijn: Het bevoegd gezag mag pas toestemming geven voor het plan of project als het de *zekerheid* heeft verkregen dat het geen schadelijke gevolgen heeft voor de natuurlijke kenmerken van het betrokken gebied. Dit is het geval wanneer *wetenschappelijk gezien redelijkerwijs geen twijfel* bestaat dat er geen schadelijke gevolgen zijn. (Dit is het 'Voorzorgsbeginsel'). Deze uitleg is strenger dan voorheen in de Nederlandse praktijk gebruikelijk was.

In 2000 werd bij aanwijzing van de Vogelrichtlijngebieden aangenomen dat bestaand gebruik in beginsel zonder toetsing zou mogen worden voortgezet omdat dit de vogelkundige waarden van het gebied niet in de weg heeft gestaan¹⁰. Bestaand gebruik is een activiteit die op het moment van aanwijzing bestond en sindsdien onafgebroken heeft plaatsgevonden. In 2006 is echter vast komen te staan dat ook dit gebruik vergunningplichtig kan zijn als gevolg van de uitspraak in het Kokkelvisserijarrest. Dit geldt niet alleen voor activiteiten waarvoor eerder op grond van andere toepasselijke wetgeving een vergunning voor (on)bepaalde tijd zonder voorafgaande passende beoordeling is verleend, maar ook voor activiteiten die plaatsvinden zonder vergunning. Op grond van het arrest moet bestaand gebruik als project worden gezien en net als een nieuwe activiteit worden getoetst. Omdat het onmogelijk is om op korte termijn de effecten van al het bestaand gebruik te beoordelen wordt deze vergunningplicht op grond van een wetwijziging opgeschort tot de beheerplannen zijn vastgesteld¹¹. Bestaand gebruik zal daarom voor het eerst bij het opstellen van de beheerplannen worden getoetst aan de hand van de instandhoudingsdoelstellingen voor het gebied waar het gebruik plaatsvindt. Volgens de toenmalige minister Veerman is de voornaamste boodschap uit de uitspraak van het Hof van Justitie in het Kokkelvisserijarrest de "*noodzaak tot zorgvuldige omgang met de natuur*" ook waar het bestaand gebruik betreft¹².

2. Van gesignaleerde knelpunten naar pragmatische oplossingen

Hoewel de noodzaak tot zorgvuldige omgang met de natuur door niemand zal worden bestreden, vragen een aantal knelpunten die onder meer door het Kokkelvisserijarrest zijn ontstaan om een pragmatische oplossing. Onderstaand worden de knelpunten aangegeven. Onder 2.5 worden vervolgens voorstellen gedaan voor pragmatische oplossingen. Doelstelling van het natuurbeschermingsrecht is immers niet het tegengaan van maatschappelijke belangen¹³.

2.1 Bewijslast

De bewijslast die als gevolg van het Kokkelvisserijarrest aan initiatiefnemers van plannen, projecten of activiteiten wordt opgelegd is een zeer zware. Deze geldt niet alleen voor projecten ten behoeve van de recreatie maar voor alle projecten inclusief de aanleg van nieuwe natuur. Het bevoegd gezag mag pas toestemming geven voor het plan of project als *wetenschappelijk gezien redelijkerwijs geen twijfel bestaat (=zekerheid is verkregen)* dat er geen schadelijke gevolgen zijn voor de natuurlijke kenmerken van het betrokken gebied. Deze bewijslast en de daarmee samenhangende onderzoeksverplichting (zie onder 1.2) kan voor kleine projecten of activiteiten zo disproportioneel en kostbaar zijn dat men om die reden van de activiteiten zal moeten afzien.

2.2 Effectbeoordelingen

Effectbeoordelingen leveren de basis voor de toetsing of de gevolgen significant zijn voor soorten of habitattypen. Daarnaast vormen zij de Ausgangssituatie om te bepalen of mitigerende en/of compenserende maatregelen nodig zijn. Op dit moment is geen methode van effectonderzoek verplicht gesteld, noch zijn wettelijke voorschriften waaraan onderzoek moet voldoen. De overheid gaat uit van 'learning by doing'. Hierdoor worden in de praktijk normstellingen ontwikkeld waarvan lang niet altijd duidelijk is of zij voldoende wetenschappelijk zijn onderbouwd. Onderzoek naar verstoring laat zien dat de relaties tussen verstoring en menselijke activiteit complex zijn. Betrouwbare *voorspellingen* over verstoring en de ernst daarvan zijn daardoor zeer lastig te maken.

2.3 Leemten in kennis

Een belangrijk knelpunt is dat met de huidige wetenschappelijke kennis op dit moment *geen bewijsbare relatie* aantoonbaar is tussen het voorkomen van vogels en verstoring door de

recreatievaart¹⁴. In diverse effectstudies wordt daarom *aangenomen* dat vogels in verschillende mate hinder kunnen hebben van verstoring door de recreatievaart. Volgens Vogelbescherming Nederland is de gevoeligheid niet alleen verschillend per vogelsoort, maar ook afhankelijk van de aard van het gebied (biotooptype), de wijze waarop het gebied wordt gebruikt door vogels (rustgebied, broedgebied of foerageergebied) en de vorm van recreatie. De mate van verstoring is volgens hen niet zo zeer afhankelijk van het type boot, maar vooral van de voorspelbaarheid en het gedrag van de verstoringbron, de duur van de activiteit en de afstand tot de verstoringbron. In 2004 zijn door hen verstoringsafstanden gepresenteerd gebaseerd op onderzoek in bestaande unieke situaties. Volgens de auteurs zijn deze niet bedoeld om te worden geïnterpreteerd als universele, absolute waarden, omdat afhankelijk van de omgeving, groepsgrootte, seizoen e.d. verschillen in de verstoringsafstanden kunnen optreden¹⁵.

Nog niet is onderzocht in hoeverre gewenning of verhoogde schrikreacties van vogels voor variatie in verstoringsafstanden zorgen. Daarnaast is nauwelijks bekend hoe lang de vogels wegblijven na versturende activiteiten en hoe lang hun voorkeursgebied ongebruikt blijft. Bovendien is onvoldoende wetenschappelijke kennis beschikbaar over de invloed van verstoring op de populatieomvang en de reproductie om de effecten te kunnen kwantificeren. Men weet niet wat de vogels die opvliegen doen, waar en wanneer voedselconcurrentie optreedt door verstoring én wat de vogels onder onverstoord omstandigheden zouden doen. Hierdoor kan geen vergelijking gemaakt worden van de energiehuishouding van individuen met en zonder verstoring¹⁶. Ondanks deze leemte in kennis, blijken de verstoringsafstanden van Vogelbescherming Nederland steeds meer een absolute status te krijgen bij het bepalen van effecten van de waterrecreatie.

Volgens het RIZA is het wetenschappelijk aantonen van effecten alleen mogelijk als zou lukken om aan te geven wat de verschillen zijn in overleving, reproductie en verspreiding van individuen en populaties die wel en niet door menselijke activiteiten worden verstoord. Pogingen om dit soort onderzoek te doen zijn echter mislukt (bijvoorbeeld onder scholeksters op de Waddenzee) vanwege de enorme hoeveelheid van factoren die in aanmerking genomen moeten worden. Als alternatief is een modelmatige benadering van het probleem ontwikkeld om toch aan wettelijke eisen te kunnen voldoen¹⁷. Dit model, op grond waarvan de dichtheid van boten op een bepaald tijdstip, in een bepaald seizoen en op een bepaalde plek kan worden gesimuleerd op basis van uitvaarpercentages en voorkeur vaarroutes (zie bijlage 1), is inmiddels als hulpmiddel bij het bepalen van de mate van verstoring door de waterrecreatie diverse malen toegepast. Na het bepalen van de bootdichtheid en de verspreiding wordt vervolgens op grond van de eerder genoemde verstoringsafstanden *rekenkundig* het verstoord wateroppervlak bepaald dat in theorie door de recreatievaart wordt veroorzaakt. Bij het hanteren van verstoringsafstanden wordt ervan uitgegaan dat alle vogels in het totale gebied op elk moment op elke plaats voorkomen of zouden kunnen voorkomen. Uit maandelijkse watervogeltellingen vanuit de lucht in het IJsselmeergebied blijkt, dat dit uitgangspunt tot een overschatting van de werkelijkheid leidt, aangezien vogels overdag met name langs de randen verblijven¹⁸ (zie bijlage 2). Volgens het RIZA ontbreken de financiële middelen om de gehanteerde methode te verbeteren.

2.4 Beoordeling significantie effecten

In de wet is niet geregeld wanneer een effect 'significant' is. Door adviesbureaus wordt deze ruimte benut om zelf een norm te bedenken. Een voorbeeld hiervan is de 5% norm die door Bureau Waardenburg is geïntroduceerd. Met behulp van deze norm wordt rekenkundig de mate van significantie van effecten geschat op habitattypen, voedselareaal en soorten, zonder dat sprake is van een aantoonbare relatie tussen oorzaak en gevolg¹⁹. Daarbij wordt in beginsel een geschatte afname > 5% als significant beschouwd.

Deze rekenkundige methode gaat echter niet uit van de draagkracht van een leefgebied voor een bepaalde omvang van een soort of habitatype maar van de aanwezigheid van absolute aantallen in een gebied. Dit sluit onvoldoende aan bij de verschuiving die in de instandhoudingsdoelstellingen in de ontwerp-aanwijzingsbesluiten zichtbaar gemaakt is.

2.5 Voorstel tot pragmatische oplossingen

In feite is ten aanzien van de waterrecreatie vanwege leemten in kennis op grond van geen enkele methode te voldoen aan de eis uit het Kokkelvisserijarrest dat *zekerheid* moet worden verkregen dat het plan of project geen schadelijke gevolgen heeft voor de natuurlijke kenmerken van het betrokken

gebied. Dit is het geval wanneer *wetenschappelijk gezien redelijkerwijs geen twijfel* is over de schadelijkheid van het plan of project voor de natuurlijke kenmerken van het betrokken gebied.

A. Voorstel tot standaardmethode van effectbeoordeling

Om problemen in de uitvoeringspraktijk op te lossen wordt voorgesteld dat het Ministerie van LNV in een leidraad of circulaire nadere regels stelt waaraan een effectbeoordeling moet voldoen²⁰. Dit is dringend gewenst aangezien alleen op grond van een 'goede' beoordeling een 'goed' besluit kan worden genomen. Om helderheid te geven over de benodigde informatie om tot 'goede' besluitvorming te kunnen komen wordt voorgesteld dat het Nederlands Normalisatie Instituut protocollen opstelt voor de voortoets, de verslechterings- en verstoringstoets en de passende beoordeling in het kader van de Natuurbeschermingswet 1998²¹. Op dit moment is bij overheden veel kritiek op uitgevoerde passende beoordelingen²². Deze varieert van onvoldoende duidelijke omschrijving van de activiteit, onvoldoende onderbouwing van de stellingen en significantiegrens, onduidelijkheid over bronnen tot kritiek op conclusies vanwege het niet goed afwegen van effecten. Door in een leidraad of circulaire expliciet aan te geven op welke wijze, ondanks de bestaande leemten in kennis, 'zekerheid' kan worden verkregen ontstaat duidelijkheid en wordt de bewijslast beter hanteerbaar gemaakt. De Algemene handreiking en de Checklist gewijzigde Natuurbeschermingswetgeving 1998 voorzien hier niet in.

Zolang wetenschappelijke kennis ontbreekt moet voor iedereen duidelijk zijn hoe moet of mag worden omgegaan met 'aannames' en 'expert judgement'. Hetzelfde geldt voor cumulatieve effecten en de externe werking. Hierdoor wordt bevorderd dat effectbeoordelingen voor alle belanghebbenden navolgbaar en controleerbaar zijn en wordt duidelijk wanneer voldoende informatie is verzameld.

Resultaten op grond van een vastgelegd protocol levert ook een heldere basis voor de beoordeling of en zo ja, wanneer mitigerende of compenserende maatregelen nodig zijn. Bovendien biedt de uitvoering van onderzoek conform een voorgeschreven protocol de initiatiefnemer van activiteiten 'zekerheid' dat hij aan de wettelijke voorschriften voldoet. Aan het resultaat van onderzoek dient een termijn te worden gekoppeld waarbinnen de geldigheid van de verzamelde gegevens wordt gegarandeerd en geen rekening hoeft te worden gehouden met nieuwe kennis die mogelijk ondertussen beschikbaar is gekomen.

Deze voorgestelde oplossing kan tot vermindering van inspraakprocedures leiden omdat vooruit vaststaat aan welke normen effectonderzoek moet voldoen. Bovendien zal draagvlak ontstaan voor eventuele beperkingen indien de resultaten van onderzoek voor belanghebbenden begrijpelijk of aan hen uit te leggen zijn.

B. Voorstel begrenzing cumulatie

De eis om rekening te houden met cumulatie als gevolg van andere plannen leidt tot onduidelijkheid. In principe hoeft alleen rekening te worden gehouden met goedgekeurde plannen die in het gebied uitgevoerd zullen worden en gevolgen kunnen hebben voor de soorten, hun leefgebied, en habitattypen²³. Het is echter niet ongebruikelijk dat deze eis bij vergunningverlening wordt opgerekt door te vragen om in onderzoek ook plannen mee te wegen waarvan de uitvoering nog allerminst zeker is.

Voorgesteld wordt om cumulatie van plannen bij vergunningverlening duidelijk te begrenzen tot die waarover een definitief besluit is genomen. In tegenstelling tot plannen die nog in voorbereidend stadium verkeren zijn over deze plannen gegevens beschikbaar, waardoor het meewegen ook uitvoerbaar is. Tenslotte is een duidelijke geografische begrenzing gewenst van cumulatieve effecten, zodat voor alle belanghebbenden helder is met welke plannen wel of geen rekening moet worden gehouden.

3. Beheerplannen

Op grond van de Natuurbeschermingswet 1998 moeten na aanwijzing van de gebieden binnen 3 jaar voor alle Natura 2000 gebieden beheerplannen (door provincies of rijk) zijn opgesteld. Deze zijn 6 jaar geldig. Het beheerplan heeft een centrale rol *om beschermde soorten en habitats in een gunstige staat van instandhouding te houden of te brengen*. Daarbij moet nadrukkelijk gekeken worden naar de samenhang met het bestaande gebruik van het gebied²⁴. Voor activiteiten, plannen of projecten die in het beheerplan worden opgenomen geldt geen vergunningplicht.

Volgens het ministerie van LNV worden eigenaren en gebruikers intensief bij het opstellen van de beheerplannen betrokken. Deze betrokkenheid mag door de verantwoordelijke overheden zelf worden ingevuld. Gelet op de consequenties die het beheerplan kan hebben, is het voor gebruikers zaak om intensieve betrokkenheid al in een vroeg stadium te claimen en geen genoegen te nemen met het uitsluitend mogen beoordelen van het ontwerp. Overigens is het inspraakrecht bij het opstellen van de beheerplannen beperkt tot belanghebbenden. Dit zijn eigenaren en gebruikers en niet de organisaties die deze groepen vertegenwoordigen²⁵. Het is belangrijk om hier vroegtijdig rekening mee te houden.

In de beheerplannen moeten de instandhoudingsdoelstellingen uit de aanwijzingsbesluiten nader worden uitgewerkt. Dit resulteert in maatregelen voor behoud of herstel van soorten of habitattypen. Deze kunnen leiden tot herinrichting van een gebied of het treffen van *andere maatregelen*. Hieronder wordt bijvoorbeeld verstaan: Regulering van het bestaand gebruik door zoneringsmaatregelen om verstoring door de recreatie te beperken. Maatregelen kunnen ook leiden tot wijziging van bestaande plannen of bestaande vergunningen en zelfs tot intrekking van vergunningen. De noodzaak hiertoe moet overigens wel overtuigend aantoonbaar zijn²⁶. Het gebruik van aangewezen gebieden door de mens is dus afhankelijk van de mogelijkheden om instandhoudingsdoelstellingen te realiseren.

3.1 Bestaand recreatief gebruik

Op grond van de Natuurbeschermingswet zou al het bestaand gebruik al moeten worden getoetst aan de instandhoudingsdoelstellingen van een aangewezen gebied²⁷. Omdat het onmogelijk is om op korte termijn de effecten van het bestaand gebruik in alle aangewezen gebieden te beoordelen is dit verschoven naar de beheerplannen²⁸.

Indien bestaand gebruik een plaats krijgt in het beheerplan wordt het vrijgesteld van de vergunningplicht. Dit mogen alleen vormen van bestaand gebruik zijn die passen in de instandhoudingsdoelstellingen en/of deze niet in gevaar brengen. Niet schadelijkheid moet op grond van objectieve gegevens en op basis van de beste beschikbare wetenschappelijke kennis worden vastgesteld. De voor het beheerplan verantwoordelijke instanties hebben de bevoegdheid om het bestaand gebruik te reguleren om bijvoorbeeld verstoring tegen te gaan. Dit zou kunnen leiden tot zoneringsmaatregelen voor de recreatie.

3.2 Verschuiving/afschuiving van beslissingen

Op dit moment komt het voor dat beantwoording van vragen of beslissingen uitgesteld worden onder verwijzing naar het beheerplan. Dit wordt veroorzaakt door onzekerheid bij overheden vanwege het ontbreken van vastgestelde instandhoudingsdoelstellingen, een erkend beoordelingskader en leemten in kennis. Deze problemen zijn echter niet opgelost als een beheerplan wordt opgesteld. Waarschijnlijk zullen zij dan pas goed aan de oppervlakte komen en zichtbaar worden. Daarnaast zullen ook de gevolgen voor de recreatie tastbaar gaan worden. Niet alleen moet voorkomen worden dat op verkeerde gronden beslissingen worden genomen, ook moet worden voorkomen dat beslissingen uitblijven. Onderstaand worden voorstellen gedaan om tot betere besluitvorming te komen.

C. Voorstel inventarisatie bestaand recreatief gebruik

Om een oordeel te kunnen geven over verstoring van het bestaand recreatief gebruik, zal de overheid eerst een inventarisatie moeten doen in Natura 2000 gebieden van alle vormen van recreatief gebruik. Daarbij zal naar plaats, tijd en intensiteit moeten worden gedifferentieerd om te voorkomen dat bij het formuleren van maatregelen alle vormen van waterrecreatie over één kam worden geschoren²⁹. Vervolgens zal per gebied en per gebruiksvorm inzicht verkregen moeten worden in de ecologische effecten van die activiteit aan de hand van een passende beoordeling. De bewijslast ligt hiervoor bij het bevoegd gezag voor de periode tot de beheerplannen zijn vastgesteld³⁰. Bij het maken van een passende beoordeling is van belang dat onderscheid wordt gemaakt in de gevoeligheid door verstoring per vogelsoort afhankelijk van de aard van het gebied (biotooptype) en de wijze waarop het

gebied wordt gebruikt door vogels (rustgebied, broedgebied of foerageergebied). Een uitgebreide inventarisatie en goed onderbouwde beoordeling is nodig om te voorkomen dat onnodige beperkingen en/of vergunningplicht wordt opgelegd aan het gebruik van natuurgebieden. Als geen negatieve effecten te verwachten zijn kan het bestaand gebruik in het beheerplan worden opgenomen. Indien wel negatieve effecten worden aangetoond die echter niet significant zijn, kunnen in het beheerplan mitigerende maatregelen worden opgenomen, waardoor een vergunningplicht alsnog kan worden voorkomen of beperkt. Als aangetoond wordt dat er een kans is op significant negatieve effecten zal in het beheerplan een heldere afweging moeten worden gemaakt over het vergunningtraject.

D. Voorstel verbetering beoordelingsmethodiek

In het IJsselmeergebied is door het RIZA getracht om een model te ontwikkelen dat bedoeld is als hulpmiddel voor het bepalen van mogelijke verstoring door de recreatievaart (zie onder 2.3). Op grond van dit model kan de verspreiding van boten en de bootdichtheid worden gesimuleerd. Daarnaast worden door het RIZA maandelijks vliegtuigentellingen gedaan naar het aantal vogels³¹. Op grond van deze gegevens kan de werkelijke vogeldichtheid overdag in alle telgebieden nauwkeurig worden bepaald. Deze gegevens kunnen op dit moment nog niet in het RIZA model worden ingevoerd. Daardoor is het niet mogelijk om op vergelijkbare wijze als voor het bepalen de bootdichtheid van de recreatievaart, kaartbeelden te maken met de vogeldichtheid en verspreiding van vogels. Deze kaartbeelden zouden over elkaar heen gelegd moeten kunnen worden om werkelijke knelpunten op te sporen. Vervolgens kan naar oplossingen worden gezocht. Volgens het RIZA ontbreken de financiële middelen om het model op deze manier aan te vullen. Voorgesteld wordt om de opstellers van de beheerplannen ervan te overtuigen dat bij toepassing van het model in het kader van een passende beoordeling, telgegevens van vogels op vergelijkbare manier zouden moeten worden gebruikt, zodat lokale knelpunten zichtbaar gemaakt kunnen worden en overschatting van de werkelijkheid wordt voorkomen.

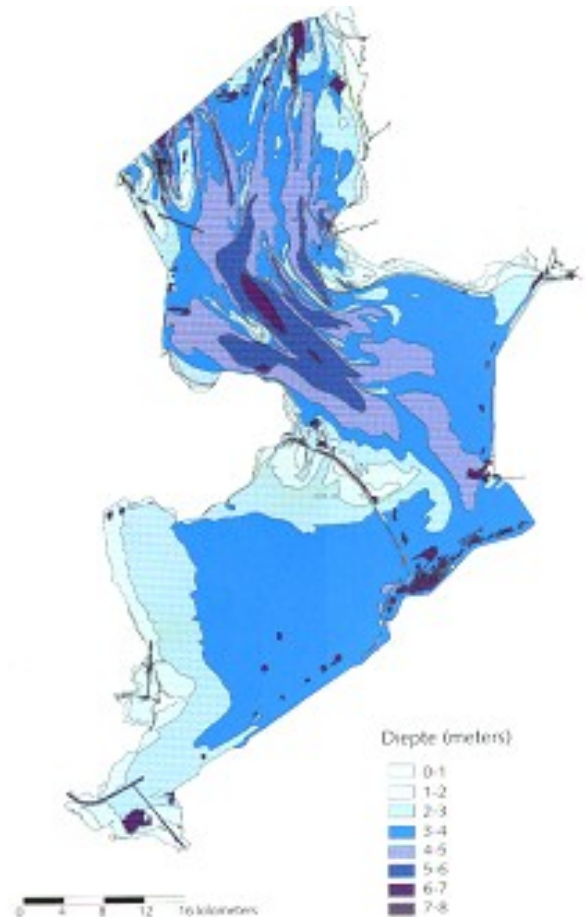
E. Voorstel paragraaf in beheerplannen over leemten in kennis en voortschrijdend inzicht

Op dit moment ontbreekt een aantoonbare relatie tussen het voorkomen van vogels en verstoring door de recreatievaart. Veel wetenschappelijk onderzoek is nodig om op grond van objectieve gegevens eventuele schadelijkheid te kunnen aantonen. Hiervoor zal door de overheid budget beschikbaar gesteld moeten worden. Resultaten van onderzoek kunnen tijdens de 6 jarige looptijd van het beheerplan tot gewijzigde inzichten leiden. Dit kan gevolgen hebben voor de recreatievaart. Voorgesteld wordt dat verantwoordelijke overheden in de beheerplannen duidelijkheid verschaffen over het omgaan met leemten in kennis en eventueel voortschrijdend inzicht door dit te beschrijven in een aparte paragraaf.

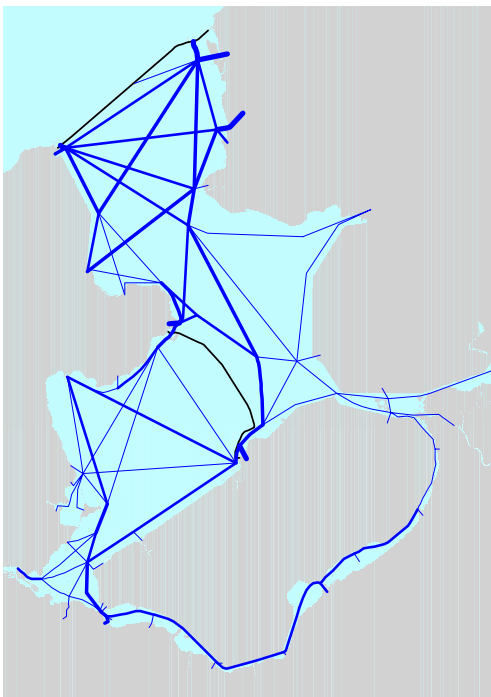
Bijlage 1:

Voorbeeld relatie waterdiepte en vaarintensiteit zeil- en motorboten

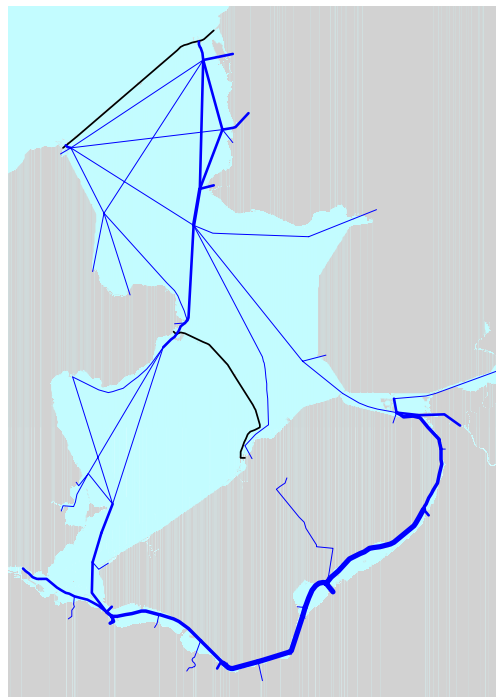
De waterdiepte is niet alleen van belang voor de voedselbeschikbaarheid en het voorkomen van vogels, maar geeft ook een indicatie waar waterrecreatie kan plaatsvinden. Ter illustratie is onderstaand een dieptekaart van het IJsselmeer bijgevoegd (Bron: RIZA) en een schematische weergave van voorkeurvaarroutes van zeiljachten en van motorboten in het IJsselmeergebied (Bron: Waterrecreatie Advies BV, Onderzoek vaargedrag IJsselmeergebied & Waddenzee, 2003).

Schematische weergave vaarintensiteit zeiljachten

Schematische weergave vaarintensiteit motorboten

Bijlage 2:

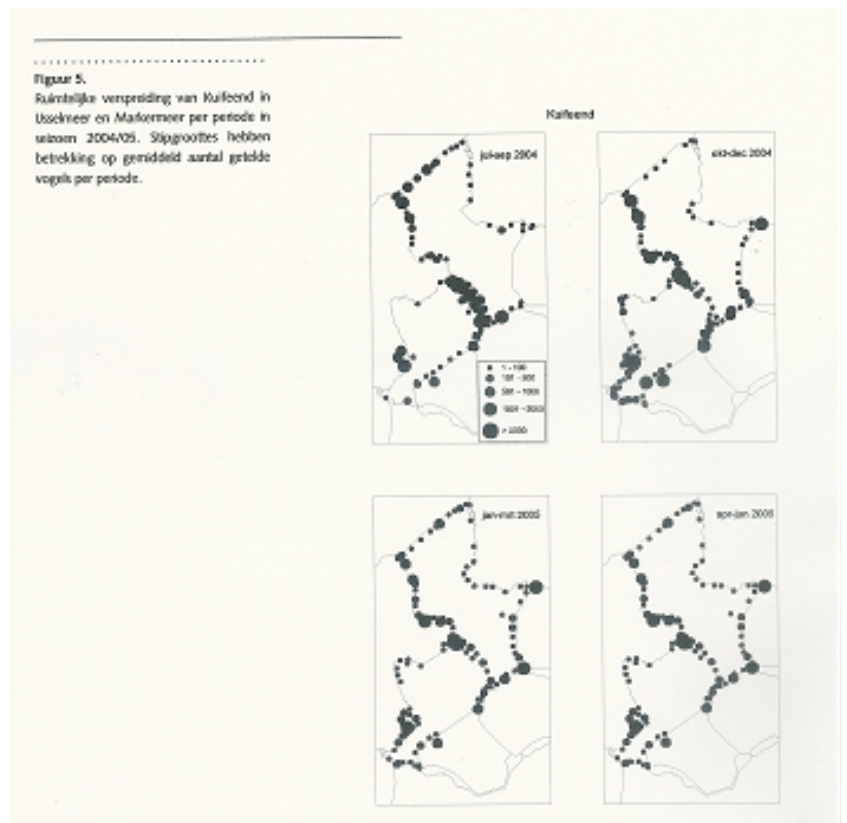
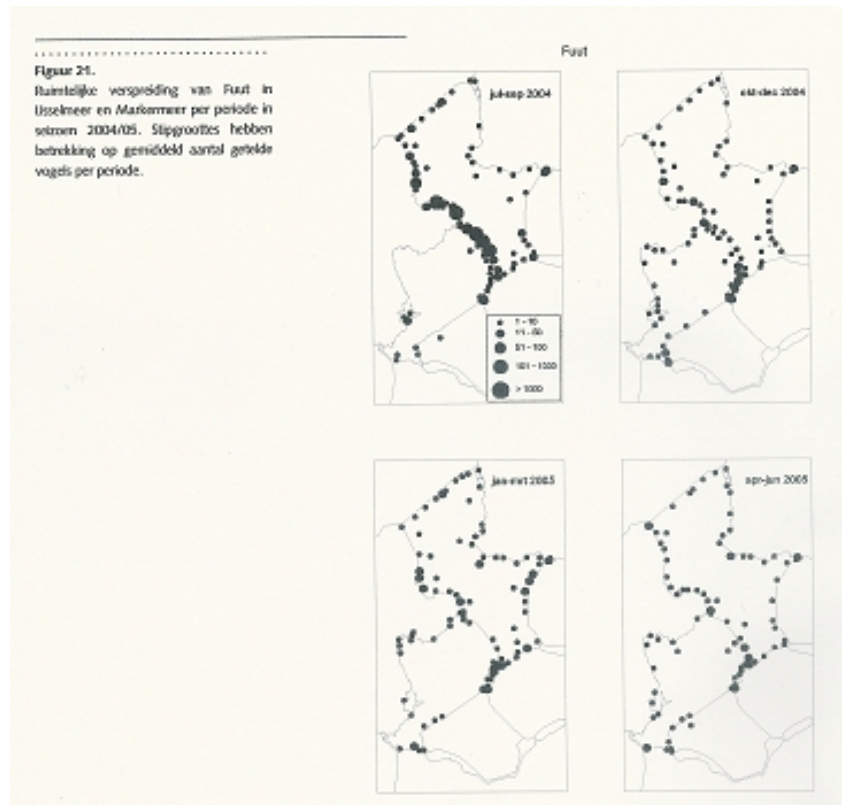
Voorbeeld van verspreiding van vogels in het IJsselmeergebied op grond van vliegtuigtellingen van het Rijksinstituut voor Integraal Zoetwaterbeheer en Afvalwaterbehandeling (RIZA) (bron: Seizoensverslag 2004/2005)

Toelichting per vogelsoort:

Futen foerageren verspreid over het hele meer, waarbij zij zich vooral 's nachts verder van de kust verplaatsen. Overdag rusten futen dichtbij de oevers. Voedselrijke wateren met een ondiepe randzone en drijvende waterplanten vormen het ideale broedbiotoop voor futen. In de nazomer concentreert de soort zich om te ruien op bijvoorbeeld het Enkhuizerzand.

Kuifeenden zijn duikeenden die vooral 's nachts foerageren verspreid over het meer op plaatsen waar geschikte dichtheden driehoeksmosselen voorkomen. Overdag rusten zij op veilige beschutte plekken langs de oevers. In juli tot september bevinden zich grote groepen langs de randen van het IJssel- en Markermeer om te ruien.

N.B. Deze twee soorten zijn als voorbeeld gekozen omdat zij het gehele jaar door in het IJsselmeergebied voorkomen.

Bronnen

- ¹ Onderzoek vaargedrag IJsselmeer en Waddenzee, Waterrecreatie Advies 2003
- ² Habitatrichtlijn (1992): Europese richtlijn inzake de instandhouding van natuurlijke habitats en de wilde flora en fauna; Vogelrichtlijn (1979) inzake het behoud van de vogelstand; Ramsar Conventie (1971): mondiaal verdrag inzake de watergebieden van internationale betekenis, in het bijzonder als verblijfplaats voor watervogels; Verdrag van Bonn (Raad van Europa 1979): Verdrag inzake het behoud van wilde dieren en planten en hun natuurlijke leefmilieu; Biodiversiteitsverdrag (1992): Mondiale overeenkomst inzake het behoud en duurzaam gebruik van biodiversiteit.
- ³ Aanwijzingsprocedure Natura 2000 gebieden is in 2007 gestart.
- ⁴ Natura 2000 heeft betrekking op 80% van de binnenwateren en 50% van de buitenwateren
- ⁵ Natura 2000 Doelendocument
- ⁶ Zodra aanwijzing van alle Natura 2000 gebieden een feit is, worden alle beschermde gebieden op grond van de Natuurbeschermingswet 1998 beschermd.
- ⁷ Dwingende reden van groot openbaar belang beperkt zich met name tot menselijke gezondheid en openbare veiligheid.
- ⁸ Bron: Ministerie van Landbouw Natuur en Voedselkwaliteit, schema vergunningplicht art. 19d Natuurbeschermingswet 1998
- ⁹ HvJEG 7 september 2004, zaak C-127/02 (Landelijke Vereniging tot behoud van de Waddenzee)
- ¹⁰ Nota van Toelichting bij aanwijzingen Vogelrichtlijngebied, 2000
- ¹¹ Brief van minister Veerman aan Voorzitter van Tweede Kamer d.d. 1 september 2006
- ¹² Brief van minister Veerman aan de voorzitter van de Tweede Kamer op 6 januari 2006.
- ¹³ Kabinetsreactie op de Natuurbalans 2006 d.d. 23 oktober 2006
- ¹⁴ Eindrapport Monitoring ROM-IJmeer, Analyse van de ontwikkelingen in de periode 1995-2004, RIZA, 2005
- ¹⁵ Verstoringgevoeligheid van vogels, Literatuurstudie van vogels op recreatie, Vogelbescherming Nederland, 2004
- ¹⁶ Samenvatting Inschatting ecologische ontwikkelingen Veluwerandmeren 2005, RIZA 2006 en Passende beoordeling IIVR-maatregelen in Wolderwijd en Veluwemeer, Bureau Waardenburg, 2006.
- ¹⁷ Reactie van het RIZA op het Zwartboek: (On)bedoelde gevolgen Natura 2000, 22 augustus 2006
- ¹⁸ Watervogeltellingen in het IJsselmeergebied zijn onderdeel van de Monitoring van de Waterstaatkundige Toestand des Lands (MWTL). Van deze watervogeltellingen worden jaarlijks seizoensverslagen gemaakt door het RIZA.
- ¹⁹ Samenvatting Inschatting ecologische ontwikkelingen Veluwerandmeren, Bureau Waardenburg, 2006
- ²⁰ Vergelijk leidraad bodemsanering n.a.v. de Wet Bodembescherming
- ²¹ Vergelijkbaar met de richtlijnen voor bodemonderzoek die door het Nederlands Normalisatie Instituut zijn opgesteld: NVN (Nederlandse VoorNorm) 5725 (historisch vooronderzoek) en NEN (Nederlandse Norm) 5740 die de wijze beschrijft waarop verkennend bodemonderzoek moet worden uitgevoerd.
- ²² Themadag Steunpunt Natura 2000 d.d. 08-02-07, presentatie provincie Zeeland
- ²³ Algemene Handreiking Natuurbeschermingswet 1998
- ²⁴ Artikel 19a Natuurbeschermingswet 1998
- ²⁵ Volgens de Raad van State in procedures n.a.v. de Aanwijzingen tot Vogelrichtlijngebied in 2000
- ²⁶ Natuurwetgeving onder de loep, V.W.M.M. Ampt-Riksen in opdracht van de drie noordelijke Statenfracties van de VVD, 2007
- ²⁷ Artikel 1 onder n Natuurbeschermingswet 1998
- ²⁸ Op grond van een wetwijziging de vergunningplicht voor bestaand gebruik worden opgeschort tot de beheerplannen zijn vastgesteld. Brief van minister Veerman aan Voorzitter van Tweede Kamer d.d. 1 september 2006
- ²⁹ Deze noodzaak van differentiatie is ook door de Raad voor de Wadden geadviseerd aan de stuurgroep Waddenprovincie in het kader van het convenant voor de Waddenzee dat zal worden opgesteld n.a.v. het herziene deel 3 PKB Derde Nota Waddenzee.
- ³⁰ Brief van minister Veerman aan de Voorzitter van de Tweede Kamer, d.d. 13 september 2006, reactie op brief belangenorganisaties, KvK's en Productschap Vis over Natura 2000.
- ³¹ Watervogeltellingen in het IJsselmeergebied zijn onderdeel van de Monitoring van de Waterstaatkundige Toestand des Lands (MWTL). Van deze watervogeltellingen worden jaarlijks seizoensverslagen gemaakt door het RIZA.